

De economische crisis in de Sovjetunie

M.J. Ellman*

Het mislukken van de staatsgreep in de Sovjetunie is gevierd als een politieke overwinning. Maar de stabiliteit in het land is daarmee niet verzekerd. Een belangrijke bron van instabiliteit zijn de slechte economische omstandigheden. Na zes en een half jaar perestrojka is de Sovjeteconomie een ravage. Het mislukken van de coup heeft de oplossing van de economische problemen niet dichterbij gebracht.

De (economische) perestrojka die in 1985 in de Sovjetunie werd ingezet, beloofde belangrijke veranderingen in het economische systeem, die zouden leiden tot een verhoging van de welvaart van de bevolking. Nu, zes en een half jaar later, is de economische situatie in de Sovjetunie buitengewoon slecht, in veel opzichten slechter dan voor het begin van de perestrojka. De belangrijkste problemen zijn:

- een economische depressie;
- snel stijgende inflatie;
- ineenstorting van de detailhandel;
- ernstige externe betalingsproblemen;
- een rampzalige milieusituatie;
- een moeilijke situatie in de industrie;
- problemen met de industriële conversie;
- hervormingen die averechts uitwerken.

In tabel 1 is een aantal kerngegevens over de macro-economische ontwikkelingen in de Sovjetunie in de jaren tachtig opgenomen.

Depressie

Tabel 1 toont aan dat de jaren tachtig begonnen met een recessie onder Brezjnev, gevolgd door een opleving onder het bewind van Andropov, Tsjernenko en in het begin van de periode Gorbatsjov, waarna een depressie volgde in Gorbatsjovs latere periode. Over het gehele decennium genomen daalde het produktieniveau met 3%. Zowel de kapitaal- als de arbeidsproductiviteit daalde significant en de materiaalintensiteit van produktie steeg scherp. Omdat de bevolking in het afgelopen decennium met 9% groeide, was de situatie per hoofd van de bevolking nog slechter.

De depressie die aan het eind van 1988 begon, zette zich ook dit jaar door. Volgens het officiële statistische verslag, tonen de cijfers over het eerste halfjaar van 1991 aan dat het bruto nationaal produkt (bnp) met 10% daalde, het netto materieel produkt met 12%, de landbouwproduktie met 11% en de detailhandelsverkoop met 12%¹. Een semi-officiële voorstelling suggereerde dat de daling van het bnp over de tweede helft van 1991 wellicht de 15% zou bereiken². Dit doet vermoeden dat de economische crisis

in de Sovjetunie in 1989-1991 zich, in termen van produktie, laat vergelijken met die in Polen in 1979-1982 of in de VS en Duitsland in 1929-1932. Gorbatsjov zou in de economische geschiedenisboeken afgeschilderd kunnen worden als de Herbert Hoover van de Sovjetunie.

Inflatie

De perestrojka-periode liet een ernstige verslechtering van de onderdrukte inflatie zien, gevolgd door het uitbreken van een snelle open inflatie. Het is zowel conceptueel als praktisch moeilijk om de hoogte van inflatie in de Sovjetunie te meten. Hetzelfde goed kan verschillende prijzen hebben, afhankelijk van waar het verkocht wordt: in de staatswinkels tegen staatsprijzen, door werknemers van staatswinkels maar tegen zwarte-marktprijzen, in door de staat gerunde 'coöperatieve winkels', in coöperatieve winkels 'nieuwe stijl', door privé-handelaren of op de markten van collectieve boerderijen. Het percentage van de totale verkopen via deze diverse kanalen kan veranderen. Menige transactie is in feite illegaal. Officiële statistieken zijn veelal onjuist. Daarnaast vormt onderdrukte inflatie een belangrijke component van de inflatie.

De volgende schattingen geven een ruwe indicatie van de situatie. Volgens berekeningen van het Instituut voor Bankonderzoek van de Sovjetunie, die rekening houden met zowel prijsstijgingen als stijgingen van tekorten, was de inflatie 4% per jaar in 1968-1987, 10% in 1988 en 12-14% in 1989³. De officiële statistische verslagen schatten de inflatie voor 1990 op 19%, in juni van dit jaar bereikte het jaarlijkse inflatiepeil de 95%. Als deze ontwikkeling zich doorzet, zal in 1992 waarschijnlijk hyperinflatie optreden.

* De auteur is hoogleraar bij de vakgroep micro-economie van de Faculteit der Economische Wetenschappen van de Universiteit van Amsterdam.

1. *Ekonomika i bizn*, 1991, nr. 30, appendix.

2. Idem, 1991, nr. 31, blz. 1.

3. A. Bazjan, Osobennosti infljatsii v SSSR, *Vestnik statistiki*, 1990, nr. 6, blz. 15.

Voedseltekort

Voor Sovjetburgers is de instorting van de detailhandel misschien wel het meest ontmoedigende aspect van de perestrojka. De dagelijkse jacht op voedsel is een dominante factor geworden in het leven van velen, vooral van vrouwen⁴. Het rantsoeneren van voedselproducten wordt door het grootste gedeelte van de bevolking gezien als een noodzakelijk kwaad. Echt irritant is de combinatie tussen rantsoeneringen, lange wachtrijen en het feit dat rantsoenersbonnen veelal niet worden geaccepteerd, dat wil zeggen, potentiële klanten kunnen hun bonnen niet inwisselen tegen de goederen waar ze recht op hebben. Het instorten van de detailhandel is niet veroorzaakt door het inzakken van de produktie van consumptiegoederen. In de eerste jaren van de perestrojka, 1985-1989, schijnt de consumptie per hoofd van de bevolking, in fysieke eenheden gemeten, zelfs te zijn gestegen. De instorting is daarentegen veroorzaakt door een combinatie van staatscontrole op de prijzen, snelle groei van het nominale inkomen en snelle stijging van de hoeveelheid geld in omloop. Het totale nominale inkomen steeg met 4% in 1986, 4% in 1987, 9% in 1988 (het jaar van de nieuwe wet op staatsondernemingen), 13% in 1989, 17% in 1990 en 44% in de eerste helft van 1991. Enige gegevens over de monetaire situatie zijn in tabel 2 opgesomd.

De snelle groei van de geldhoeveelheid was het gevolg van de monetaire financiering van het omvangrijke financieringstekort. De drastische prijsstijgingen van april 1991 waren eerder bureaucratisch van aard dan dat zij voortvloeiden uit het beëindigen van de staatscontrole op de prijzen. De omvangrijke geldgroei ging tevens gepaard met snelle stijgingen van het loon en andere inkomensbronnen (zoals prijscompensatie). Op deze wijze was het onmogelijk om vraag en aanbod op elkaar af te stemmen. Het onvermogen om de inflatoire financiering van het overheidstekort om te buigen, weerspiegelt de politieke conflicten in de Sovjetmaatschappij. De inflatie in de Sovjetunie in de laatste jaren kan dan ook worden gekenmerkt als 'politieke inflatie' van het type dat door menigeen geanalyseerd is met betrekking tot de situatie in Latijns-Amerika.

Buitenlandse schuld

De Sovjetunie is op het moment verwickeld in een crisis met betrekking tot de buitenlandse betalingen. De unie had zowel in 1989 als in 1990 een tekort op de betalingsbalans. Het tekort werd gefinancierd met externe leningen. De buitenlandse schuld in harde valuta steeg van 28,9 miljard dollar in 1985 naar 52,2 miljard dollar in juni 1991 tot ongeveer 57 miljard dollar nu. De Sovjets hebben zich in 1991 verplicht tot het betalen van ongeveer 17 miljard dollar aan rente en aflossing, hetgeen ongeveer de helft is van de Sovjet-exportopbrengst. Tegelijkertijd daalde de Sovjet-export door een daling van de binnenlandse produktie.

Door deze dubbelvoudige inkrimping van de voorraad harde valuta zag de Sovjetunie zich genoodzaakt de import sterk te reduceren. In de eerste helft van 1991 daalde de import vanuit kapitalistische landen met 47%. Tegelijkertijd werd de Comecon ontbonden en daalde ook de handel met de voormalige leden hiervan drastisch. De vermindering van de

1981-82 1983-88 1989-90 1981-90

Netto materiële produktie ^a	-4	11	-9	-3
Kapitaalvoorraad	3	12	-1	14
Kapitaalproduktiviteit	-7	-1	-8	-15
Werkgelegenheid in materiële produktie	1	3	-1	3
Arbeidsproduktiviteit	-5	9	-8	-5
Materiaal-intensiteit	5	4	7	17

a. Dit is het nationaal inkomen volgens de Sovjetdefinitie.

Bron: G. Khanin, *Economic growth in the 1980's*, in: M. Ellman en V. Kontorovich (red.), *The disintegration of the Soviet economic system*, hoofdstuk 4, Routledge, Londen, te verschijnen.

import had gevolgen voor zowel de binnenlandse produktie (direct en via multiplier-effecten aan de aanbodzijde) als voor de consumptie. De buitenlandse-betalingscrisis verklaarde Gorbatsjovs bedreizen door Europa vorig jaar en zijn pleidooi voor meer leningen tijdens de G7-conferentie eerder dit jaar. De Sovjetunie bleef vorig jaar al achter met commerciële betalingen. Surseance van betaling of 'rescheduling' zullen dit of volgend jaar waarschijnlijk noodzakelijk worden. De kredietwaardigheid, die goed was toen de perestrojka begon, is nu zeer slecht. De onmacht om de export succesvol te ontwikkelen was een van de belangrijkste mislukkingen van de perestrojka. Het is ook een opmerkelijk verschil met de succesvollere hervormingen in China, waar grote aandacht is besteed aan exportbevordering.

Milieu problemen

Hoewel de autoriteiten getracht hebben de milieuproblematiek tijdens de perestrojka aan te pakken, verslechterde de situatie. In 1990 werden in meer dan 500 rivieren en meren grote hoeveelheden gif in het water aangetroffen. In sommige rivieren was de concentratie van uiterst giftige stoffen honderden malen hoger dan wettelijk toegestaan. Ook in de lucht werd in 1990 in bijna 130 steden een concentratie waargenomen van tien of meer keer de toegestane hoeveelheid van ten minste één schadelijke stof op ten minste één dag⁵. De vervuiling is een belangrijk gevaar voor de volksgezondheid geworden en een ernstige bron van ontevredenheid.

Economische omschakeling

De perestrojka begon met een plan om de economische groei te versnellen door modernisering van de Sovjetindustrie, met name de bouw van machines. Dit mislukte. In een aantal bedrijfstakken, onder andere de olie-industrie, is het produktieniveau scherp gedaald. In de bouw, waar een scherpe daling van het produktieniveau gepaard ging met een enorme toename van het aantal onafgemaakte projecten, is de toestand bijzonder schrijnend. Een zeer positieve bijdrage van de perestrojka bestond uit het inkrimpen vanaf 1989 van de uitgaven voor militaire doeleinden en het plan om een groot

4. Voor een beschrijving van het dagelijkse leven van een huisvrouw uit Moskou onder de perestrojka, zie: Streven naar geluk, *Rusland Monitor*, juli-augustus 1991.

5. Al deze cijfers komen uit het jaarlijkse statistische verslag van 1990. Zie *Ekonomika i bizn*, 1991, nr. 5.

Tabel 1. Macro-economische ontwikkelingen in de Sovjetunie in de jaren tachtig (% groei)

Jaar	Miljard roebel	% van contant geld in omloop
1971-85 (jaarlijks gemiddelde)	3,3	n.b.
1986	3,9	6
1987	5,9	8
1988	11,7	15
1989	18,3	21
1990	26,6	25
1991 (eerste 6 maanden) ^a	ca. 20	ca. 15

a. In de eerste helft van 1991 stegen de prijzen veel sneller dan de hoeveelheid geld in omloop, zodat de reële geldhoeveelheid sterk daalde.

Bron: M. Ellman, *Money in the 1980's – from disequilibrium to collapse*, in: M. Ellman en V. Kontorovich (red.), *The disintegration of the Soviet economic system*, hoofdstuk 6, Routledge, Londen, te verschijnen; *Ekonomika i zhizn*, 1991, nr. 30, appendix.

Tabel 2. Uitgifte van geld, 1971-1990

gedeelte van de militaire industrie om te schakelen naar civiele productie. Helaas verloopt de overgang langzaam. Toen het plan van de conversie aanvaard werd, wilde men er zeker van zijn dat ondernemingen die omschakelden, ook weer terug zouden kunnen schakelen, indien dat noodzakelijk zou zijn. De filosofie van het tweevoudige gebruik (militair en civiel) bleef gehandhaafd.

Eén van de frappantste aspecten van de perestrojka was dat hervormingen, die bedoeld waren om dingen beter te maken, in de praktijk tot verslechteringen leidden. Misschien het meest dramatische voorbeeld hiervan was de wet op de staatsondernemingen uit 1987, die in 1988 werd ingevoerd. De bedoeling van deze wet was om ondernemingen een grotere onafhankelijkheid te geven. Hierdoor zou de efficiëntie vergroot kunnen worden en zou er meer aandacht kunnen worden besteed aan de wensen van consumenten. In de praktijk leidde het slechts tot prijsstijgingen, veranderingen in het assortiment, daling van produktieniveaus, buitensporige loonstijgingen en een minder betrouwbaar aanbodstelsel. Door de partij afstand te laten doen van haar economische rol (een belangrijk aspect van de perestrojka), elimineerde Gorbatsjov een essentiële factor die ervoor zorgde dat het traditionele model van economische besturing werkte⁶. In het traditionele model speelden de partijcomités op alle niveaus een essentiële rol. Zij kropen door de mazen van conflicterende bureaucratische netten en dwongen de prioriteiten van het centrale orgaan af. Na hun uitschakeling waren steden, fabrieken, provincies en republieken vrij om te gaan en staan waar zij wilden, ongeacht de opdrachten vanuit Moskou. Meer in het algemeen zou men kunnen zeggen dat Gorbatsjov het traditionele model van socialistische planning vernietigde, maar er niet in slaagde er iets levensvatbaars voor in de plaats te stellen. Ondernemingen gehoorzaamden de partijcomités en ministeries niet langer, maar zij waren niet in staat om adequaat te reageren op marktsignalen. Het ontstaan van een behoorlijk functionerend marktmechanisme werd door een aantal factoren verhinderd, zoals de ineenstorting van de roebel en het nationale economische systeem, het overgaan op ruilhandel en dollars als betaalmiddel, alsmede het streven om op lokaal niveau in de eigen behoeften te voorzien, in combinatie met het feit dat managers van staatsbedrijven geen ondernemers zijn.

Naast de onbedoelde effecten van Gorbatsjovs pogingen tot systematische veranderingen, werkte zijn economische beleid ook destabiliserend. Niet alleen het monetaire en begrotingsbeleid waren destabiliserend (zie boven), maar Gorbatsjov bracht ook een destabiliserende investeringscyclus op gang. Als gevolg van zijn acceleratiebeleid groeiden de investeringen in 1986-1988 (de expansiefase van de cyclus), terwijl daarna een scherpe daling volgde. De stijging had het gebruikelijke effect. Bouwtijden werden langer, het aantal onafgemaakte bouwprojecten steeg, tekorten groeiden, de consumptie werd afgeknepen en de betalingsbalans verslechterde. De depressie van 1990-1991 was gedeeltelijk toe te schrijven aan het feit dat de door Gorbatsjov gecreëerde investeringscyclus in de stagnatiefase kwam.

Decollectivering

Het is belangrijk om op te merken dat in economisch opzicht niet alles negatief was tijdens de perestrojka-periode. Niet alleen werd op de defensie-uitgaven gekort en werd een begin gemaakt met de conversie van militaire naar civiele productie, ook werd een begin gemaakt met het decollectiveren van de landbouw. De vroegere situatie van complete staatscontrole over de landbouw stond onder scherpe kritiek. Er werd een wettelijke voorziening getroffen die decollectivering mogelijk maakte, zodat de Sovjetunie in juli 1991 al ongeveer 70.000 particuliere boerderijen rijk was. Het begin van de decollectivering is een zeer belangrijke ontwikkeling in de Sovjetunie. Belangrijke stappen zijn gezet voor de ontwikkeling van de groothandel. Dit jaar zijn er over het gehele land goederenmarkten uit de grond gestampt, zodat begonnen kan worden met zaken doen. Er kwam een wettelijke erkenning voor sectoren van de economie buiten de oude staatsstructuren (zelfstandige ondernemers, coöperaties, kleine bedrijven, vennootschappen, joint ventures met buitenlandse partners, buitenlandse bedrijven). Deze beginnen nu te functioneren en vertonen veelal de dynamiek van het ondernemerschap, en dat onder zeer moeilijke omstandigheden. Bijzonder belangrijk was het ontstaan van commerciële banken, die bereid waren riskante projecten te financieren.

Vooruitzichten

Voor de coup waren de vooruitzichten een combinatie van hyperinflatie, depressie, minder voedsel in de steden en snelle toename van de armoede. Honger en koude dreigden in de winter. Het mislukken van de coup was een enorm positieve politieke ontwikkeling. Het betekent dat de democratische rechtsstaat nu geworteld is in de Sovjetmaatschappij. Op economisch gebied echter kan het nieuwe moeilijkheden met zich meebrengen. Zo zal bij voorbeeld het versterken van de macht van de republieken het oplossen van de begrotingsproblemen waarschijnlijk nog moeilijker maken.

Michael Ellman

6. Voor een discussie over de rol van lokale partijmachthebbers in het traditionele model, zie J. Hough, *The Soviet prefects*, Cambridge, Mass., 1969.